

**СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОПЕРИ В КОНТЕКСТІ
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розглядаються шляхи розвитку українського оперного мистецтва в контексті національно-культурних процесів періоду другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: українська опера, театр, національно-культурний рух.

Рассматриваются пути развития украинского оперного искусства в контексте национально-культурных процессов периода второй половины ХІХ — начала ХХ в.

Ключевые слова: украинская опера, театр, национально-культурное движение.

The article deals with the ways of the Ukrainian opera development in the context of the national and cultural processes of the second half of ХІХ — the beginning of ХХ cent. period.

Key words: Ukrainian opera, theater, national and cultural movement.

Однією з визначних складових соціально-культурного розвитку української нації в ХІХ ст. став процес формування та становлення національної композиторської школи, частиною якого було створення української національної класичної опери. Дослідженню шляхів розвитку українського оперного мистецтва присвячені ґрунтовні праці Л. Архимович, М. Черкашиної-Губаренко, значну увагу цьому питанню приділили у своїх роботах відомі музикознавці О. Шпрее-Ткаченко, М. Загайкевич, Л. Корній, Л. Кияновська та ін., оперна творчість окремих українських композиторів розглядалася в монографіях вітчизняних науковців (Т. Булат, С. Павлишин, М. Загайкевич, І. Драч та ін.), віднедавна в працях сучасних дослідників вивчаються питання, пов'язані з вокально-виконавськими традиціями в українській опері (В. Антонюк, А. Кулієва, І. Присталов).

Однак проблема сучасного осмислення шляхів формування та розвитку української опери в контексті історичних соціально-культурних процесів, які відбувалися на теренах Російської та Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської) імперій у ХІХ — на початку ХХ ст., залишає широке поле для поглибленого вивчення, що й зумовлює актуальність тематики цієї статті. **Мета** статті — висвітлення шляхів становлення оперного жанру в Україні в контексті процесів національного відродження в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Першою «малоросійською оперою» (за визначенням самого автора) стала «Наталка Полтавка» І. Котляревського, створена 1819 р. й поставлена трупною Полтавського театру. Музична драматургія твору ґрунтується на народнопісенній основі: автор використав різножанрові українські народні пісні, вертепну пісню «Ой під

вишнею», пісню Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права», жанр пісні-романсу («Віють вітри», «Сонце низенько»). На жаль, авторське видання музичного матеріалу п'єси відсутнє. Протягом трьох десятиріч (з 1833 по 1864 рр.) вийшла друком значна частина пісень з твору в обробках А. Барсицького (1833), А. Єдлички (1861), С. Карпенка (1864). Наприкінці 80-х рр. XIX ст. М. Васильєв та М. Лисенко створили клавіри «Наталки Полтавки» (у 1888 та 1889 відповідно). Саме музична редакція М. Лисенка виявилася найкращою з усіх попередніх спроб та набула великої популярності як в Україні, так і далеко за її межами. Наприкінці XIX — початку XX ст. «Наталці Полтавці» відводилося чільне місце в репертуарі відомих театральних труп Кропивницького, Садовського, Саксаганського, Старицького та інших, вона мала значний успіх під час їх гастролей на Кавказі, Далекому Сході, в Сибіру, Молдавії, Білорусі, Литві. 1893 р. «Наталка Полтавка» була поставлена в Парижі трупою Г. Деркача, головну роль виконувала провідна українська артистка З. Зарницька, в 1913 р. опера знову з великим успіхом покорила французьку сцену, партію Наталки виконувала співачка Ратмінова [1, с. 154-155]. Надалі «Наталка Полтавка» з неодмінним успіхом демонструвалася в театрах СРСР і за кордоном. Донині «Наталка Полтавка» І. Котляревського — М. Лисенка залишається однією з найулюбленіших та найпопулярніших вистав.

Упродовж XIX ст. культурно-мистецьке життя української спільноти на теренах Російської імперії відбувалося в складних соціально-політичних умовах. Утім, періоди реакції час від часу за історичних обставин змінювалися періодами більш-менш ліберальними, які надавали можливість розвиткові національного мистецтва та літератури. Так, період кінця XVIII — початку XIX ст. ознаменувався розгортанням руху національно-культурного відродження в Україні, втім, його змінив час політичної реакції за царювання Миколи I Палкіна (1825-1855). Початок правління Олександра II (1855-1881) відзначився значними державними реформами: Маніфестом про відміну кріпосного права (1861) та судовою, адміністративною, освітньою реформами (1864). Того часу відбувалося поширення українського національно-культурного руху, пов'язаного насамперед з народною освітою, просвітньою діяльністю громад тощо.

У 50-і рр. XIX ст., майже через тридцять років з моменту створення «Наталки Полтавки» І. Котляревського, розпочав композиторську діяльність у музично-драматичній сфері видатний український бас-баритон імператорських театрів С. Гулак-Артемівський. Він створив водевілі «Картина степового життя циган» (1851), «Ніч напередодні Іванова дня» (1852), вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля» (1851, утримувався в театральному репертуарі понад десять років). Найбільшим досягненням композитора стала опера «Запорожець за Дунаєм», написана в 1862 р. та поставлена в Маріїнському театрі в 1863 р. Цей твір був першою національною українською лірико-комічною оперою. Упродовж 1863-1865 рр. «Запорожець за Дунаєм» мав успіх у Петербурзі та Москві, а потім три-

валий час не демонструвався. Поновлена опера була в 1884 р. у постановці трупи М. Старицького під час гастролей у Ростові-на-Дону. З того часу й дотепер «Запорожець за Дунаєм» є невід'ємною складовою репертуару українського оперного театру.

Різкі зміни в ставленні царя й уряду до українського руху спричинили події польського повстання 1863 р. , толерантність було змінено на переслідування, заарештовано, вислано до північних російських губерній багатьох активних громадівських діячів (П. Чубинського, О. Кониського, П. Єфименка), закрито недільні школи та школи з українським навчанням тощо. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв 20 липня 1863 р. видав циркуляр про заборону друкувати підручники та наукову літературу українською мовою, зазначивши, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, нема й бути не може» [8, с. 434].

Українофобське ставлення царського уряду до культурного життя Малоросії виявлялося в різних безпідставних і безглузких заборонах щодо українських вистав, концертів, святкувань літературно-мистецьких ювілеїв тощо. Наприклад, у Києві в 1867 р. з великими труднощами одержано дозвіл на проведення концерту українських пісень, тексти яких при цьому необхідно було співати французькою; в Полтаві на початку шістдесятих заборонено вистави «Наталки Полтавки» у зв'язку з тим, «що ціни на виставу занижкі» тощо [5, с. 598]. Однак це не була ще повна заборона всього українського. Так, у 1865-1868 рр. та в 1874-1876 рр. в Єлисаветграді за участю М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого й інших талановитих акторів давалося ряд українських вистав; відбувалися українські театральні постановки в Чернігові та Полтаві; з 1872 р. аматорським гурткам було дозволено давати українські вистави в Києві, відтоді розпочалася активна театральна діяльність М. Старицького і М. Лисенка, які влаштовували вистави в будинку сім'ї Ліндфорс [5, с. 598].

Нового удару по українському руху завдано в травні 1876 р. Тоді імператор Олександр II підписав таємний «Емський акт» (діяв до 1905 р.), що забороняв друкування українською мовою книжок (крім історичних документів і белетристики), навіть українських текстів до нот, театральні вистави українського репертуару, читання лекцій українською мовою, імпорт українських видань [8, с. 436]. Такі варварські постанови — яскравий приклад колоніальної національної політики російського царату, який навіть у розвитку українського мистецтва, письменства та шкільництва вбачав наміри сепаратизму українців. Після вбивства імператора в 1881 р. настав тяжкий час політичної реакції. За визначенням історика, «доба 80-х років і першої половини 90-х була, мабуть, найглухішою в історії українського руху в другій половині XIX ст.» [3, с. 545].

Утім, саме цього часу в культурному житті України виникло значне мистецьке явище — класичний реалістичний український театр, який створено талантом і зусиллями М. Кропивницького, братів Тобілевичів та інших акторів. У 1881 р. заборону щодо українських сценічних вистав скасовано, (щоправда, за умови репертуарного па-

ритету в театральній трупі українських і російських п'єс) [2, с. 264]. Настав час блискучого розквіту українського драматичного мистецтва, видатними представниками якого стали театральні діячі М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька та ін.

Український національний професійний театр був за своєю суттю музично-драматичним; від часів свого заснування, яке пов'язане з драматичною творчістю та театральною діяльністю видатних особистостей кінця XVIII — початку XIX ст. І. Котляревським і Г. Квіткою-Основ'яненком, характерною ознакою постановок була насиченість їх музичними, пісненими та танцювальними елементами, що вводили глядача в народну стихію, тому найчастіше у виставах використовувався народно-пісенний і народно-танцювальний матеріал. Театр 80-90-х рр. XIX ст. став в Україні тією національною установою, яка в часи гнітучої реакції, на тлі адміністративно-урядової, шкільної та церковної русифікації, несла народове живе українське слово, оповідала про історичну минувщину та пробуджувала національні почуття, розвивала українську культуру в широкому загалі, що перетворювало театральну справу на один із найважливіших чинників українського національно-культурного руху.

З другої половини XIX ст. на території України розпочався новий етап розвитку музичної культури, що пов'язано з організацією концертного життя та музично-просвітницькою діяльністю, які проводилися заснованими в українських містах відділеннями ІРМТ: Києві (1863), Харкові (1871), Одесі (1884), Катеринославі (1897), Полтаві (1899) тощо. Поступово концерти ставали доступнішими для ширшого кола відвідувачів, організовувалася досить розгалужена мережа музичних шкіл, на базі яких згодом були засновані музичні училища, а на початку XX ст. — консерваторії (Київ, Одеса, 1913).

На межі століть музичне життя в Україні набуло різноманітних форм — діяльність різних музичних об'єднань, артистичних і співацьких товариств та гуртків у багатьох українських містах (Київське товариство любителів музики (1897); Літературно-артистичне товариство; музично-хорове товариство «Боян» (Львів (1891), Перемишль (1891), Станіслав (1896), Тернопіль (1901), Київ (1905) тощо); «Український клуб» (Київ, 1908); Товариство камерної музики (Полтава) та ін.); інтенсивним ставало концертне життя; завдяки роботі багатьох новостворених музично-освітніх закладів значно підвищувався рівень музичної освіти в Україні. Ці музично-культурні чинники, поряд з просвітньою, науковою, літературною, театральною діяльністю української інтелігенції на початку XX ст., сприяли піднесенню загальнокультурного рівня українського народу, розвитку його самосвідомості та національних настроїв, формуванню й усвідомленню соціально-політичних поривань напередодні великих історичних змін, які невдовзі принесли з собою Перша світова війна 1914-1918 рр., Лютнева буржуазна революція та Жовтневий більшовицький переворот 1917 р. у Росії.

Саме друга половина XIX ст. стала часом формування та становлення української класичної музики, фундатором якої був видатний композитор, хоровий диригент і суспільно-громадський діяч М. Лисенко. В оперній галузі композитор, по суті, визначив подальший розвиток жанрових різновидів української опери. Він створив народні опери «Чорноморці» (1872, 2 ред. 1883), «Наталка Полтавка» (1889) (музична редакція твору І. Котляревського), лірико-комічну «Різдвяна ніч» (1873, 2 ред. 1883), лірико-фантастичну «Утоплена» (1883), історико-героїчну народну музичну драму «Тарас Бульба» (1890), дитячі комічні опери «Коза-дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891) та фантастичну «Зима і Весна» (1892), оперу-сатиру «Енеїда» (1910), лірико-фантастичну камерну оперу «Ноктюрн» (1912).

До цієї доби належить музично-драматична й оперна творчість талановитих сучасників М. Лисенка — композиторів П. Сокальського, П. Ніщинського, М. Аркаса; в Західній Україні — М. Вербицького, І. Воробкевича, А. Вахнянина, В. Матюка та ін. Наприкінці XIX — початку XX ст. створено оперні твори Д. Січинського, В. Сокальського, Б. Підгорецького, Я. Лопатинського, Б. Яновського, в перші десятиліття XX ст. українська музика збагачується в оперній та музично-драматичній галузі творчими доробками видатних композиторів — молодших сучасників М. Лисенка — К. Стеценка й М. Леонтовича.

Наприкінці XIX ст. сталося перше звернення в оперному жанрі до творчості Т. Шевченка, яке втілилося у створенні народної лірико-психологічної опери М. Аркаса «Катерина» (1892). Прем'єра твору відбулася 1899 р. у Москві в постановці трупи М. Кропивницького, вистава пройшла з великим успіхом [4, с. 427]. Надалі опера ввійшла до репертуару багатьох українських театральних груп. У другій половині XX ст. «Катерина» М. Аркаса поновлена на оперній сцені в музичній редакції українського композитора Г. Таранова.

В останні десятиліття XIX ст. (1870-1892) створена перша українська опера в Західній Україні — «Купало» А. Вахнянина. Вперше цей твір поставлений уже після смерті композитора, в 1929 р. (у музичній редакції М. Вериківського) в Харківському театрі опери та балету, хоча окремі оперні сцени були виконані в 1871 р. Вирізняючись яскравим національним колоритом, поєднанням історичної та психологічної складових у музичній драматургії, опера А. Вахнянина відіграла помітну роль у розвитку оперного жанру в Україні, хоча так і не набула широкого визнання публіки. Після вистави 1929 р. опера була майже забута й поновлена (в музичній редакції М. Скорика) лише в дев'яностих роках XX ст. (1990 р. у Львові, 1993 р. у Києві).

Національному відродженню українців Австрійської імперії сприяло поширення ідей романтизму, загального слов'янського відродження, що охопило європейські країни з автохтонним слов'янським населенням на початку XIX ст., ознайомлення зі здобутками української етнографії, історії, нової літератури того часу, що друкувалися в Росії. Початок західноукраїнського відродження пов'язаний з діяльністю «Руської трійці», виданням альманаху «Русалка Дні-

строва» (1837). Революційні події 1848 р. сприяли вагомим зрушенням у суспільно-економічному та політичному становищі українського населення. Головним надбанням тих подій стало скасування панщини в Галичині, утворення першої легальної української політичної організації — Головної Руської Ради [9, с. 105], проте, здобутки національного руху незабаром були втрачені у зв'язку з придушенням революції австрійською армією та покликаними на допомогу російськими військами Миколи I.

У 60-і рр. XIX ст. український національно-культурний рух зазнав нового поживлення, що було пов'язано з політичними подіями в Австрійській імперії, які забезпечили нові демократичні зміни в суспільстві, а також з народницьким рухом на Наддніпрянщині, вплив якого відчутно позначився на світогляді української громадськості Галичини, особливо студентської молоді. Почалося заснування студентських громад, поширювались твори Т. Шевченка в переписаних списках, «ходження в народ» для запису народних пісень, казок тощо [3, с. 535]. Водночас наприкінці шістдесятих років австрійський уряд здійснював політику, спрямовану на посилення польського елементу в Галичині. Так, за виборчою системою в парламенті і сеймі польські депутати мали значну кількісну перевагу над українськими, польська мова була визнана офіційною в освіті й адміністрації цілого краю за спеціальним імператорським розпорядженням (1869) тощо. У зв'язку зі здобуттям домінуючого становища в державницько-адміністративному, економічному та культурному житті Галичини польська громада мала широкі можливості для проведення колонізації західноукраїнських земель, що викликало значне протистояння галицького українства.

На основі нових конституційних законів у 60-і рр. XIX ст. у Галичині створюються різноманітні національні українські товариства. У Львові в 1861 р. засновано товариство «Руська бесіда», філії якого незабаром було відкрито по інших галицьких містах. Здійснюючи культурно-просвітницьку діяльність, товариство організовувало концерти, доповіді, літературно-музичні вечори, утримувало у Львові театр (1864-1923) тощо. У 1868 р. у Львові засновано громадське товариство «Просвіта», метою якого стало підвищення культурно-освітнього рівня народу та виховання української національної свідомості. Філії його поширилися по всій Галичині. Згодом, за галицьким прикладом на Буковині організовано товариство «Руська бесіда», пізніше, у зв'язку з подіями революції 1905 р. створено «Просвіту» на Наддніпрянщині, Кубані, Далекому Сході, Кавказі (Баку), та через кілька років російський царський уряд заборонив їхню діяльність. Осередки «Просвіти» виникли в еміграційних колах українців як у країнах Центральної Європи, так і в Америці, Австралії. У 1873 р. засновано літературне Товариство ім. Шевченка, яке в 1892 р. реорганізовано в Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ), воно згуртувало навколо себе галицьких і наддніпрянських учених, розвинуло широку науково-дослідну та видавничу діяльність.

Таким чином, завдяки конституційному режиму Австро-Угорщини український національно-культурний рух в останні десятиліття XIX — на початку XX ст. мав у цій країні сприятливіші умови для розвитку, порівняно з національним рухом українців в абсолютистській монархій Росії. Як відзначав авторитетний український історик І. Крип'якевич, «на початку XX ст. чоловіче місце в житті України займала Галичина» [6, с. 293]. Водночас видатний учений І. Лисяк-Рудницький у праці «Роля України в новітній історії» (1963) зауважував, що «галицький ґрунт був духово радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини» [7, с. 41]. Далі історик указував на зростаючу в останні десятиріччя XIX ст. співпрацю між відмінними зра політичним устроєм Наддніпрянською Україною та Галичиною в справі розвитку національної самосвідомості (діяльність М. Драгоманова й М. Грушевського, друкування після «Емського акту» творів наддніпрянських письменників тощо) та відзначав, що галичани «вірили, що їхній вужчий вітчизні судилося стати «П'ємонтом» майбутньої самостійної України» [7, с. 41].

Організація в Західній Україні різноманітних українських освітніх, культурних і мистецьких громадських установ значно підвищила загальнокультурний рівень населення, розвинула його національну свідомість. Незважаючи на перешкоди у формі католицьких, урядових та польських наступів на український рух, які спричинилися в Австро-Угорській імперії в другій половині XIX ст. з метою впливати на його розвиток [6, с. 289-290], національно-культурне життя українства в Західній Україні мало широкі перспективи для подальшої розбудови та зростання.

Значною подією в національно-культурному житті Західної України стало відкриття в 1864 р. українського театру товариства «Руська бесіда» у Львові. Одним з ініціаторів його створення став галицький культурний та політичний діяч Ю. Лаврівський, який у статті «Проект до заведення руського театру у Львові» (1861) зауважував, що заснування театру сприятиме процвітанню й ужитковому поширенню української мови, відзначав, що театр «розсіває проміння у всі темні закутини та розбуджує й закріплює в грудях національне почування» [5, с. 606]. До репертуару театру входили як п'єси українських драматургів Наддніпрянщини, так і західноукраїнських авторів, характерною ознакою було широке використання музики та співів у виставах. Надзвичайно популярною на обох берегах Збруча стала п'єса І. Гушалевича з музикою М. Вербицького «Підгір'яни» (1864) (композитор створив музику до 22 п'єс українського театру). Багато працювали в жанрі театральної музики сучасник М. Вербицького композитор І. Лаврівський (музика до мелодрам «Пан Довгоніс», «Роксолана» тощо), буковинський письменник і видатний композитор І. Воробкевич (музична комедія «Золотий мопс», мелодрами «Убога Марта», «Гнат Приблуда» тощо), композитор, музикознавець та фольклорист П. Бажанський,

згодом — талановиті композитори А. Вахнянин, В. Матюк, Я. Лопатинський та ін.

З 80-х рр. XIX ст. на галицькій сцені деіонструють оперні твори українських композиторів (хоча деякі вистави йшли зі скороченнями у зв'язку з обмеженнями музично-виконавськими можливостями театру): «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1881), «Олеся» (1883) й «Марійка» (1891) П. Бажанського, «Вечорниці» П. Ніщинського (1887), «Різдвяна ніч» (1890) та «Утоплена» (1891) М. Лисенка; в 1900-і рр. ставляться «Катерина» М. Аркаса, опери західнослов'янських («Продана наречена» Б. Сметани, «Галька» С. Монюшка) та західноєвропейських композиторів («Сільська честь» П. Масканьї тощо) [2, с. 285-287].

Особливого значення надавали оперному жанру під час керування театром режисером Й. Стадником (1906-1913), коли попередній репертуар було поповнено операми видатних європейських композиторів (Ш. Гуно, Ж. Галеві, Дж. Верді, Дж. Пучіні, Ж. Оффенбаха, Ж. Бізе та ін.), ставилися також відомі оперети (І. Штрауса, Ж. Оффенбаха, Ф. Легара та ін.). Рівень постановок був настільки високим, що «преса, особливо чернівецька, ставила їх вище за вистави польського театру у Львові та німецького в Чернівцях» [2, с. 288]. Водночас з цим театром на території Галичини у другій половині XIX ст. діяло багато аматорських труп (театр при товаристві «Просвіта», «Драматичне товариство ім. І. Котляревського» тощо). Однак криваві події, які охопили західноукраїнські землі під час Першої світової війни, перервали впевнений поступ у розвитку українського музично-драматичного та оперного мистецтва.

Таким чином, упродовж другої половини XIX — на початку XX ст. на теренах Російської й Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперій соціально-культурне життя української спільноти відзначалося складними умовами щодо розвою власної самобутньої культури, однією із складових якої стали формування та розвиток українського оперного мистецтва. Значну роль у справі становлення української опери в зазначений період відіграли процеси національного відродження українців, насамперед такі його мистецько-культурні чинники, як театральна, концертно-організаційна, музично-просвітницька діяльність талановитих представників української інтелігенції Російської і Австро-Угорської імперій.

Особливістю тогочасного розвитку національного українського оперного мистецтва став його тісний зв'язок з драматичним театром. Шляхи розвитку української опери в другій половині XIX — на початку XX ст. формувалися таким чином, що здебільшого саме на драматичній сцені (професійній та аматорській) відбувалися постановки оперних творів українських композиторів. Це було зумовлено, з одного боку, повною відсутністю українських оперних театрів на теренах обох держав, і Російської, і Австро-Угорської, а з другого — непересічним вокально-музичним обдаруванням багатьох акторів вітчизняних театральних труп, до складу яких зазвичай входили й невеликі хори та оркестри. У репертуарі провідних труп кінця XIX — початку

XX ст. було чимало українських опер, серед яких найперше «Наталка Полтавка» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, також ставилися «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Енеїда» М. Лисенка, «Катерина» М. Аркаса тощо.

Подальший розвиток української опери відбувався вже в нових, кардинально змінених Першою світовою війною та революційними зрушеннями в Росії і Європі соціально-політичних та культурно-історичних обставинах.

Перспективи подальших досліджень у контексті означеної проблематики пов'язані з детальним висвітленням специфіки розвитку оперного жанру в Україні в XIX — на початку XX ст. і особливостей його функціонування в соціально-політичних умовах, що склалися на тогочасній українській етнолінгвістичній території, у зв'язку з національно-культурними процесами зазначеного періоду.

Список літератури

1. Барабан Л. До питання про вітчизняну та зарубіжну інтерпретацію драматургії І. Котляревського / Л. Барабан // Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 151-161.
2. Гнидь Б. Історія вокального мистецтва / Б. Гнидь. — К. : НМАУ, 1997. — 320 с.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. — Львів : Світ, 1991. — 576 с.
4. Історія української дожовтневої музики / [заг. ред. О. Шпрер-Ткаченко]. — К. : Муз. Україна, 1969. — 588 с.
5. Історія української культури / [ред. І. Крип'якевича]. — К. : Либідь, 2000. — 656 с.
6. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — 520 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою / І. Лисяк-Рудницький. — (Б. м.), Вид-во «Сучасність», 1973. — 444 с.
8. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. — К. : АртЕк, 1998. — 728 с.
9. Шейко В. Історія української культури / В. Шейко, В. Білоцерківський. — К. : Знання, 2009. — 413 с.

Надійшла до редколегії 03.06.2011 р.